

QARAQALPAQ TILINDE JAY GÁPLERDÍŇ MAZMUNÍ BOYÍNSHA TÚRLERINIŇ SINONIMIYASÍ

Allaniyazova Sh

Filologiya ilimleriniŇ kandidati, docent

Orinbaeva A

Magistrant Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch sózlar: *Sinonimiya, ritorikso'roqgaplar, xabargaplar, emotsional-ekspressivlik, so'roqyuklamalari, gapningbo'lishlivabo'lishsizshakllari.*

Ключевые слова: *Синонимы, риторические вопросительные фразы, фразы-сообщения, экспрессивно-эмоциональные фразы, вопросительные фразы, положительные и отрицательные формы речи.*

Key words: *Synonyms, rhetorical question phrases, message phrases, expressive emotional phrases, question phrases, positive and negative forms of speech.*

KIRISIW

Sinonimiya – stilistikadağı eŇ baslı máselelerdiŇ biri. Tilden paydalanıwda til quralların mazmunğa sáykes durıs paydalanıwda sinonimlerdiŇ áhmiyeti úlken. Hárqıylı jağdaylarğa baylanıslı pikirdi dál hám anıq bayanlaw ushın tildiŇ stilistikalıq imkaniyatlarınan durıs paydalanıw zárúr. Sinonimiya qubılısı tildiŇ baylıgın belgileytuğın kórsetkishlerden esaplanadı. Sinonimiya, ásirese stilistika ushın, onıŇ eŇ áhmiyetli kategoriyası bolğan ekspressivlik hám emocionallıq ushın áhmiyetli. Sinonimiya arqalı til birliklerin tańlaw múmkinshiligi boladı.

GáptiŇ kommunikativlik xızmeti jay gáplerdiŇ aytılw maqsetine qaray túrlerin óz ishine aladı. Adamlar bir-biri menen pikir alısıwında sintaksislik birlik gápten paydalanadı. Gáp sóylewshi tárepinen hár qıylı maqsetlerde paydalanıladı. Pikir alısıw waqtında sóylewshi málim bir xabardı, tilek yaqı ótinishti bildiriwi, waqıya, hádiyse haqqında sorawı yamasa pikirge hárqıylı sezimlerin bildiriwi múmkin. Usıǵan baylanıslı gápler mazmunı boyınsha xabar, soraw, buyırıq, úndew gáplerge bólinedi. Bul gáplerdiŇ hár biriniŇ ózine tán grammatikalıq dúzilisi, intonaciyalıq ózgesheligi boladı. SonıŇ menen birge, jay gáplerdiŇ mazmunı boyınsha túrleri bir mazmundı hár qıylı formada bildirip keliwi arqalı sintaksislik sinonimiyanı payda etedi. Biz bul maqalamızda gáplerdiŇ mazmunı boyınsha túrleriniŇ óz ara sinonim bolıp keliwi haqqında sóz etemiz

Tiykargı bólim. Tildegı sinonimler pikirdi anıq, tásirli, obrazlı hám hár qıylı etip bildiriwde ayırıqsha orın iyeleydi. Sinonimiya qubılısı til birlikleri – leksemalar, morfemalar hám sintaksislik birliklerde de boladı. Sinonimler ádette bir predmetti, belgini, is-háreketti hár tárepleme atap, bir-biri menen mánilik jaqtan jaqınlasadı, biraq olar bir-birinen mánilik reńkleri hám stilistikalıq boyawları menen ajralıp turadı. Misalı: járdem – kómek, qonaq – miyman, húrmetlew – sıylaw, telefonda

sóylesiw – telefon arqalı sóylesiw, ağash dárwaza – ağashtan islengen dárwaza hám tağı basqa sózler, sóz dizbekleri mánilik reńkleri menen ajralıp turadı, sonlıqtan olardı hámme waqıt bir-biri menen almasıwǵa bolmaydı. V. P. Suxotin hárqıylı strukturadaǵı sintaksislik konstrukciyalardıń mánilik jaqınlıǵın ǵana sintaksislik sinonimler dep esaplaydı. [1.14]. Bul qubılıs sintaksislik birliklerge de tán bolıp, sóz dizbekleri, jay gáppler, jay gáp hám qospa gáppler, qospa gápplerdiń túrleri arasında boladı.

Sintaksislik sinonimiya birdey mazmundaǵı sintaksislik birlikler arasında boladı. Dúzilislik jaqtan hár qıylı bolǵan sintaksislik birlikler bir qıylı mazmundaǵı sinonimiyanı payda etiwı múmkin. Bunda jay gápplerdiń túrleri, bir bas aǵzalı gáp penen eki bas aǵzalı gáp, feyil toplamlı jay gáp, jay gáp penen qospa gápplerdiń sinonimiyası kózde tutıladı. “Sońǵı dáwirde tildiń leksikasındaǵı, grammatikanıń dúzilisindegi ózgerisler qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısında da úlken ózgerislerdi payda etti. Bunday ózgerisler seplik formaları hám kómekshi sózler menen baylanısqan sóz dizbeklerinde, feyil toplamlı jay gápplerdiń qollanıwında, qospa gápplerde kórinedi.

Máselen, deputatlıqqa talaban, deputat bolıwǵa talaban, jıynalısqı qatnasıwshılar, jıynalıstıń qatnasıwshıları túrindegi sóz dizbekleri; Barlıq islerimiz xalıq iygiligine! Hámme saylawǵa! Elim dep, jurtım dep janıp jasawımız kerek. Elim dep, jurtım dep janıp jasayıq! túrindegi tolıq emes gáppler, bir bas aǵzalı gápplerdiń qollanıw jiyiligi ósti. Ásirese, pikirdi ıqshamlap, jıynaqlap beriwde feyil toplamlı gápplerdiń qollanıw órisi keńeydi.

Qospa gápplerdegi mánilik qatnaslar hár tárepleme úyrenildi. Bunday ózgeris hám jańalıqlar sózlerdiń grammatikalıq mánilerine tásir jasap, olar arasında sinonimlik qatnaslardı payda etti”[2.70]. Qaraqalpaq tilinde gáptiń dúzilisi stilistikalıq imkaniyatlardıǵa bay. Sinonimiya qubılısınıń shegarası keń bolǵanlıqtan, olar jay gápplerde de ushırasadı. Sebebi, biz pikirdi hárqıylı usılda jetkeriwimiz múmkin. Bunda gáptiń grammatikalıq dúzilisinde leksikalıq sinonimlerden paydalanamız. Bayanlawıshları leksikalıq sinonimlerden bolǵan jay gápplerde mazmun birdey yamasa bir-birine jaqın boladı.

Mısalı: Ol hesh sóylemedi. Ol úndemey otırdı. Ol gápke aralaspadı. Jumǵan awzın ashpadı. Tis jarmadı. Mısalı: Jiyemurat pechtiń quwısına shıǵıp jaylasıp otırdı, biraq úndemeydi (T. Qayıpbergenov). Men ishimnen irenjiyin desem de tis jarmadım (Sh. Seytov). Ol sol otırıstan jumǵan awzın ashpadı. Olardıń awzına qum quyıldı (Sh. Seytov). Keltirilgen mısallarda “Ol sóylemedi” degen gáp leksikalıq sinonimler qollanıw arqalı hárqıylı dúziliste berilgen. Sinonim gápplerdiń qatar qollanıwı kórkem ádebiyatta jiyi ushırasadı.

Bul arqalı jazıwshı pikirdi tásirli hám obrazlı etip jetkeredi. Mısalı: Tiri. Dem alıp atır, demek ólmegen. Bul dúnyadan tatatuǵın duzı bar eken sorlınıń (T. Qayıpbergenov). Sonday-aq, tilimizdegi ayırım gápplerde sózlerdiń orın tártibi hám sintaksislik xızmeti ózgergeni menen mazmun saqlanıp óz ara sinonim

bolip keledi. Mısalı:Dilbar maqala jazdı. Maqala Dilbar tárepinen jazıldı. Jaydı qurılısshılar qurdı. Jay qurılısshılar tárepinen qurıldı.

Xabar gápplerdiń sinonimiyasında bayanlawısh formalarınń áhmiyeti úlken. Tilimizde bayanlawıshları feyildiń bolımlı hám bolımsız formaları arqalı bildirilgen gápplerde bir mazmun bildiriledi hám pikir kúsheyttirilip kórsetiledi. Mısalı: Ata-analar olardıń arasındaǵı kúnnen-kúnge kúsheyip baratırǵan qatnasıqlardı, súyispenshilik sezimlerin sezbey qalǵan joq, sezdi (Sh. Seytov). Kúni menengi atlan-shap urınıspaq uyqılatpay qoya ma, Bazardıń qashshan silesi qatıp qalǵan (Sh. Seytov). Qalay qosıla bas shayqamassań, ondaylardı az da bolsa kórmedik pe? Kórdik (Sh. Seytov).

Teksttiń ajıralmas bólegi sıpatında intonaciya gápti mánilik bóleklerge ajıratadı hám birlestiredi. Gáp mazmunınıń júzege keliwine imkanıyat jaratadı, gápplerdi aytıw maqsetine qaray bir-birinen parqlaydı. Gáptiń ritmik-intonaciyalıq qurılısında dawıs, logikalıq pát hám basqa qurallar qatnasadı. Olar bir qatar lingvistikalıq tárepler-teksttiń leksika-grammatikalıq tártibi, sózlerdiń orın tártibi, sonday-aq, awızeki hám jazba teksttiń stillik-ekspressivlik ózine tán ózgesheligi menen belgilenedi. Intonaciya arqalı birdey mazmundı hár qıylı dúziliste beriwge boladı.Soraw gáppler menen xabar gápplerdiń sinonim bolıp keliwinde intonaciyanıń ornı úlken. Gáppler sorawlıq mazmunda ayılǵanı menen xabar mazmunin bildiredi. Gáp kóterińki intonaciya menen ayıladı. Mısalı:

- Ayap otırmısań?
- Ayamay ne qılasań? Ayaysań (Sh. Seytov).
- Olardı taniysań ba?

Mınawsı- Esjan aǵa degen, tanımay ne?Tanıyman.

- Pay, tiymepti-aw, qáne tiymegeni?
- Oq tiydi (Sh. Seytov).Bunday dúzilistegi gáppler kóbinese,awızeki sóylew tiline tán bolıp keledi.

Qaraqalpaq tilinde ritorikalıq soraw gáppler menen xabar gápplerdiń sinonim bolıp keliw jaǵdayları jiyi ushırasadı.Ritorikalıq soraw gápplerde sóylewshi tınlawshıdan tikkeley juwap talap etpeydi. Onıń sorawlıq mazmunınan kútken juwabı ańlatılıp turadı. Ritorikalıq soraw gáppler forması jaǵınan soraw gáp dep tanılsa da, mazmunı jaǵınan belgili bir oy-pikirdi tastıyıqlap keledi. “Ritorikalıq soraw gáppler kúshli sezim menen, emociya menen ayıladı.Ritorikalıq sorawlardı xızmetine qaray eki toparǵa bóliw múmkin.

Birinshi topardaǵı ritorikalıq sorawlar(juwap talap etpeytuǵın sorawlar) tınlawshıǵa qanday da tásir kórsetiwge baǵdarlanǵan. Ekinshi topardaǵı ritorikalıq sorawlar tek ekspressivlik xızmet atqarıp, emocional tásir kórsetedi[3. 235]. Soraw gápplerdiń bul túri adamlarǵa kúshli tásir jasadı.

Sonlıqtan ritorikalıq soraw gáppler ádebiy tilde emocional – ekspressivlik mánilerdi bildiriw ushın qollanıladı.

Kim soraw almasıǵı menen dúzilgen ritorikalıq soraw gáppler xabar gáppler menen óz ara sinonim bolıp keledi. Mısalı: Anam, Shımbayımsań meniń, Kim saǵınbas tuwǵan jerin! (I. Yusupov). Taǵdır olardı qaylarǵa aydaǵanın kim bilsin... (Sh. Seytov).

Birinshi mısaldaǵı ritorikalıq soraw gápten “Hámme tuwǵan jerin saǵınadı” degen mazmun, ekinshi mısaldan “Taǵdır olardı qaylarǵa aydaǵanın heshkim bilmeydi” degen mazmun ańlatılǵan.

Qaysı soraw almasıǵı menen dúzilgen ritorikalıq soraw gáppler xabar gáppler menen óz ara sinonim boladı. Mısalı: Qaysı adam xalqınıń jaman jasaǵanın qáleydi? (“Erkin Qaraqalpaqstan” gazetası) Perzentiniń qor bolǵanın qaysı ana jaqsı kóredi? (T. Qayıpbergenov) Bul gápplerde “Heshbir adam óz xalqınıń jaman jasaǵanın qálemeydi”, ekinshi mısalda “Perzentiniń qor bolǵanın heshbir ana qálemeydi” degen mazmun ańlatıladı.

Ritorikalıq soraw gáppler oy-pikirdiń kórkem hám tásirli bolıwında áhmiyetli orındı iyeleydi. Joqarıda keltirilgen dáslepki mısalda da ápiwayı xabar gáp formasında beriliwi múmkin bolǵan gáptiń ritorikalıq soraw formasında beriliwi teksttiń tásirsheńligin, pikirlerdiń ótkirliǵın bir qansha asırıp kelgen. Ritorikalıq soraw gápplerdiń bayanlawıshı “emes pe” kómekshi sózi menen dizbeklesip kelgende gáptiń dúzilisi bolımsız formada bolıp, tastıyıqlaw mazmunındaǵı xabar gáp penen óz ara sinonim bolıp keledi. Mısalı: Adamnıń áwladınıń neshe mın jıllardan berli ómir súriwi de usı doslıqtıń, tuwısqanlıqtıń, miyrim-shápáattiń arqası emes pe? («Ámiwdárya» jurnalı) Jerdiń astı-ústin soraqan Sulayman patshaǵa shekem qolında alması bar dawagerdiń sózin sóylegen emes pe? (T. Qayıpbergenov)

Soraw janapayları arqalı dúzilgen ritorikalıq soraw gáppler de xabar mazmunın bildiredi. Mısalı: Bala nege qızıqsa, tilegin orınlamaytuǵın ana bar ma? (T. Qayıpbergenov) Bul mısallarda keltirilgen soraw janapayları arqalı dúzilgen ritorikalıq soraw gáppler xabar gáp formasında “Balanıń tilegin orınlamaytuǵın ana joq” degen mazmundı bildiredi. Ritorikalıq soraw gápplerdiń bayanlawıshları bolımlı formada kelip bolımsızlıq mazmun bildiredi. Bunday túrdegi bolımlı gáppler ayırıqsha intonaciya menen aytıladı. Mısalı: Ğarǵa-ǵarǵanıń kózin shoqıy ma? (T. Qayıpbergenov) Demek, gáptiń sorawı da, juwabı da ishinde bolıp, forması jaǵınan soraw gáp boladı da, mazmunı jaǵınan xabar gáp boladı.

Sintaksislik sinonimiya soraw-buyırıq gápplerde ushırasadı. Soraw-buyırıq gápplerdiń mánisi buyırıq gáptiń mánisine sáykes keledi. Degen menen, olar bir-birinen ózine tán ózgeshelikleri arqalı ajıraladı: soraw-buyırıq gáppler ádettegi buyırıq gápten óziniń tásirliǵi, tıńlawshıǵa qonımlılıǵı hám kúshli sezim menen aytılwı jaǵınan pútkilley basqasha boladı. [4.114]. Mısalı: Jumıstı tezirek pitkermeysiz be? Qarap otırǵansha jumıs isleseń bolmay ma? Mısallarda “Jumıstı tezirek pitker”, “Qarap otırǵansha jumıs isle” degen buyırıq mazmun soraw gáp arqalı bildirilgen.

Juwmaqlaw. Sintaktikalıq sinonimiya qaraqalpaq tiliniń áhmiyetli quramlıq bólimlerinen biri bolıp, ol sóylewdiń tásirsheńligin asırıwǵa, súwretlew imkaniyatların keńeytiwge hám hár túrlilikti támiyinlewge xızmet etedi. Sintaktikalıq sinonimiyadan

paydalanıw jazba hám awızeki sóylewdi bayıtıp, pikirdi túrli formalarda bildiriwge járdem beredi. Bul bolsa tildi jáne de janlı, tásirsheń hám túsinikli etiw menen birge, onı estetikalıq jaqtan bayıtıwǵa da túrtki beredi.

Sintaktikalıq sinonimiyanı tallaw hám onı ámeliy qollanıw til biliminde áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı, sebebi ol til sistemasındaǵı birliklerdiń bir-birine baylanıslı halda islewin úyreniwge imkaniyat jaratadı. Túrli sóylew usıllarında sintaksislik sinonimiyadan paydalanıw tekstlerdiń ekspressivligin arttırıw, informaciya jetkeriw nátiyjeliligini kúsheytiw hám de qaraqalpaq tiliniń bay súwretlew imkaniyatların joqarılatıwǵa xızmet etedi.

REZYUME. Ushbu maqolada qaraqalpoq tilidagi sodda gaplarning turlari o'rtasida sinonimiya haqida so'z boradi. Sintaksik sinonimlarning bildirilishi, xabar gaplarda, xabar va ritorik so'roq gaplarda, so'roq va buyruq gaplardagi sinonimiya masalalari o'rganildi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье мы говорили о различиях между типами содержания простых слов в каракалпакском языке. Синтаксическая синонимия изучалась в сообщенных случаях, в новостных сообщениях, в риторических вопросах, в вопросах и в глагольных вопросах.

SUMMARY. In this article, we talked about the differences between the types of content of simple words in the Karakalpak language. Syntactical synonymy has been studied in reported cases, in news reports, in rhetorical questions, in questions, and in verbal questions.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. - Нөкіс, "Қарақалпақстан" 1990.
2. Бекбергенов А. Соңғы дәуірлерде қарақалпақ тили морфологиялық құрылысының раўажланыўы. - Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының аўырым мәселелери. Нөкіс, "Қарақалпақстан" 1993, 70-71-бетлер.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Nókis, "Bilim", 2009.
4. Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. Тошкент, «Фан», 1995.
5. Сайфуллева Р. Синонимия простых повествовательных предложений в современном узбекском языке. - Ташкент, "Фан", 1991.
6. Сухотин В. П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. Глагольные словосочетания. М., 1960, 14-стр
7. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, "Ўқитувчи", 1983.
8. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. - Нөкіс, "Билим" 1992.